

بررسی شرایط ویژه صحت معاملات الکترونیکی

در مقایسه با شرایط عمومی قراردادها

(تاریخ دریافت ۱۴۰۲/۰۷/۱۷، تاریخ تصویب ۱۴۰۲/۰۹/۱۰)

حدیثه ایمانی

دانشجوی کارشناسی ارشد رشته حقوق خصوصی دانشگاه غیر انتفاعی اشراق بجنورد، ایران

چکیده

با پیشرفت قراردادهای الکترونیکی و جهانی شدن تجارت الکترونیکی، به نوعی این تجارت نوین جزو لاینفک زندگی امروزه گردیده است؛ و به دلیل مزایایی که معاملات الکترونیکی نسبت به معاملات سنتی دارند، پیوستن به اینگونه معاملات امری انکار ناپذیر است. و ضروری بنظر می رسد تا به بررسی چگونگی انعقاد معاملات الکترونیکی و شرایط صحت آنها پردازیم؛ پژوهش حاضر با هدف بررسی شروط ویژه صحت معاملات الکترونیکی با شرایط عمومی قراردادها به روش توصیفی - تحلیلی و با بکارگیری از منابع کتابخانه ای صورت گرفته است. بررسی شروط ویژه صحت معاملات الکترونیکی با شرایط عمومی قراردادها نشان داد که اصل رضایی بودن قراردادها نیز در معاملات الکترونیکی جاری است و در زمینه ی اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها، تا زمانی که بر خلاف آن در قانون و اراده ی طرفین تصریحی نشده باشد، تابع تشریفات نمی باشد و صرف استفاده از ابزار الکترونیکی موجب بی اعتباری قراردادهای رضایی نخواهد شد. قصد، اراده و اهلیت متعاملین، تعیین موضوع و مشروعیت قرارداد، از اساسی ترین شرایط صحت معاملات الکترونیکی است؛ که موارد مذکور از شرایط اساسی صحت معاملات بصورت سنتی نیز می باشد که در ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی بدان اشاره شده است. در قانون مدنی ایران، حکم صریحی در زمینه ی احکام قراردادهای الکترونیکی وجود ندارد و به همین دلیل بین حقوق دانان اختلاف نظر وجود دارد ولی هرچند قراردادهای الکترونیکی در نحوه ی انعقاد، شکل توافق و ابراز اراده (ایجاب و قبول) با قراردادهای سنتی تفاوت دارد؛ ولی در خیلی از موارد همچون شرایط اساسی صحت معاملات دارای ماهیت یکسانی با معاملات سنتی می باشد.

واژگان کلیدی: قرارداد، معاملات الکترونیکی، قانون تجارت الکترونیکی، صحت قرارداد

بخش اول: تحلیل و بررسی ابعاد حقوقی موضوع

از جمله پدیده های نو ظهور در عصر حاضر، انعقاد معاملات در فضای مجازی است که به اعتقاد بسیاری از دانشمندان، بکارگیری فناوری اطلاعات از راه دور، همان انقلاب صنعتی است که دنیا را وارد عصر جدیدی کرده و باعث دگرگونی زندگی انسان در زمینه های اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و خصوصی و... شده است. ظهور اینترنت و بکارگیری آن در تجارت سبب شده تا در دهه های اخیر، شیوه های سنتی انعقاد عقد متحول شود. با گسترش اینترنت و به تبع آن گسترش کاربران شبکه اینترنتی، موجب جهانی شدن آن شده است. توسعه ابزارهای الکترونیکی سبب تحول در زندگی بشر شده است و برای موفقیت آمیز بودن این گونه معاملات نیاز است تا عواملی چون اعتماد، سرعت، امنیت آن تامین شود؛ که این عوامل وابسته به قواعد و قوانین حقوقی است. در ایران با وجود تصویب قوانین متعدد در این زمینه هنوز هم خلأهایی قابل مشاهده است؛ خلأهایی چون حریم خصوصی، کمبود قوانین داخلی که سازگار با قوانین متحدالشکل بین المللی باشد واز دیگر خلأ های موجود می توان فقدان آیین دادرسی خاص در این خصوص را نام برد.

بخش دوم: قراردادهای الکترونیکی

قراردادهای الکترونیکی اشاره ای به معاملات منعقد بصورت الکترونیکی دارد که از طریق شبکه های ارتباطی صورت می گیرد. با دقت نظر بر تحولاتی که فناوری اطلاعات در امر تجارت داشته، باتوجه به سهولت و سرعت بالایی که این گونه معاملات داراست، دیگر ضرورتی بر حضور طرفین معامله برای مذاکره در خصوص شرایط معامله و انعقاد قرارداد در یک جلسه وجود ندارد؛ بلکه طرفین قرارداد می توانند با به کارگیری فناوری اطلاعات، پیشنهادات و خواسته های خود را برای طرف مقابل ارسال کنند و در مقابل، مخاطب هم می تواند پاسخ دهد و نظرات خود را مطرح کند؛ بنابر این اگر چنانچه از این روش بین متعاملین، عقدی منعقد شود از آن تحت عنوان «تشکیل عقد بین غائبین» نام برده می شود. (جعفری لنگرودی، ۱۳۶۹، ۱۵۵) گسترش تجارت الکترونیکی، مسائلی نو در زمینه ی حقوق، به وجود آورده است. در زمینه هایی چون؛ قراردادها، اصول کهن مربوط به حقوق، به نحوی شکل می گیرند که شامل وضعیت هایی می شوند، که تا دهه های قبل، قابل پیش بینی نبوده اند. اختلاف نظر در خصوص اینکه آیا باید قواعد جدیدی وضع شود

تا با تکامل آن بتوان مسائل جدید را حل کرد یا همان قواعد سنتی کفایت می کند؟ بدین ترتیب باید تلاش کرد تا ابهامات در این خصوص به حداقل خود برسد و اطمینان نسبت به آن حاصل شود. (نوری، ۱۳۸۲، ۱۶۳) شرایط مورد نیاز برای معاملات الکترونیکی، مطمئن و ایمن بودن فضایی است که به صورت مجازی است و مبادلات در آن محیط منعقد می شود. در این محیط مجازی، سوء استفاده و تقلب سودجویان از اعتماد طرف معامله، بسیار امکان پذیر است. با توجه به موضوعات گفته شده به این نتیجه می رسیم که، تجار و کاربران این گونه معاملات، قبل از بکار گیری این گونه سیستم های ارتباطی، مثل اینترنت که باز هستند، در خصوص برخی مسائل اطمینان حاصل کنند. این سوال پیش می آید که آیا شخصی که با آن ارتباط برقرار کرده اند همان شخصی است که مدعی است؟ و اینکه آیا مشخصات شخصی که اظهار می کند واقعا متعلق به خودش است؟ با توجه به بیان های سابق، محیط الکترونیکی که به صورت مجازی است سبب شده تا افرادی که فقط با شنیدن صدا و بدون اینکه یکدیگر را ملاقات نمایند به انعقاد معامله در فضای مجازی می پردازند در خصوص هویت طرف مقابل تردید کنند و حق خواهند داشت در خصوص اصالت هویت شخصی که پیام را فرستاده احتیاط کنند و هویت آن ها را به طور واقع تشخیص دهند و اطمینان حاصل نمایند که واقعا پیغام از سوی خود شخص ارسال شده به طور مثال؛ اگر بانک دستور الکترونیکی مبنی بر پرداخت وجهی را به شخص ثالث دریافت کند، بانک باید بتواند منبع ارسال کننده این دستور را بررسی کرده و از صحت آن مطمئن شود که حقه ای در میان نباشد و سپس اقدام به پرداخت مبلغ مورد نظر نماید. (همان) در پی این گونه نمونه ها و نگرانی ها و برای شناسایی شخص امضاء کننده، ضمانت کلیه داده ها و پیش گیری از انکار متن پیام الکترونیکی و همچنین محفوظ ماندن اطلاعات محرمانه سبب شد تا انواع امضاهای الکترونیکی ایجاد شود و طرفین معامله برای معاملات الکترونیکی می توانند از آن بهره برند. بهتر این است که قبل از شروع بحث به بررسی این سوال پردازیم که آیا ارسال پیام الکترونیکی و یا کلیک ساده بر روی عبارت خاصی را می توان اعلام اراده طرف مقابل بر انعقاد معاملات و محقق شدن ایجاب و قبول دانست؟ الفاظ راحت ترین ابزار برای تفاهم معانی است. به طور سنتی طرفین معامله در خصوص شرایط قرارداد با هم مذاکره می کنند و پس از آنکه توافق حاصل شد اراده خود را مبنی بر انعقاد عقد

اعلام می کنند. در معاملات الکترونیکی که طرفین در یک مکان و رو در رو هم نیستند ممکن است این توافق از راه تلفن صورت گیرد. در خصوص اراده ای که بصورت نوشته اعلام می شود در حکم اعلام اراده به وسیله لفظ است و وجود لفظ و کتبی کلمه ها با هم تفاوتی نمی کنند؛ زیرا نوشته هم، مثل صدا، یک وسیله عادی و عرفی برای انتقال معانی بر طرف مقابل است. بدین ترتیب، طرفین قرارداد از طریق نامه خصوصی، تلگرام، یا اعلام در جراید با یکدیگر معامله می کنند؛ و نباید فقط لفظ را وسیله ی اعلام اراده دانست؛ چرا که گاهی اشاره بسیار واضح تر از چندین کلمه است؛ همان طور که در معاملاتی چون؛ مزایده و حراجی، اشاره شایع تر از سخن گفتن است، وسیله ای برای بیان اراده و به نوعی وسیله عرفی اعلام اراده است؛ پس می توان نتیجه گرفت که، الفاظ در انعقاد قرارداد موثر نیستند و الفاظ تنها برای تبادل افکار طرفین قرارداد کاربرد دارد و در واقع با هر وسیله ی دیگر که این تبادل افکار امکان پذیر باشد هم می توان اراده را بیان نمود. همان طور که در ماده ۱۹۱ قانون مدنی هم اشاره شده که هر چیزی که بر مقصود انشاء کننده دلالت نماید برای تحقق عقد کافی است. (حسینی نیک، ۱۳۹۱، ۶۶) در عرف ارسال پیام الکترونیک، تنها با کلیک کردن بر آیکن خاصی، نشان دهنده این است که شخص کلیک کننده، قصد انشاء را دارد.

بخش سوم: شرایط عمومی صحت معاملات

طبق ماده ۱۹۰ قانون مدنی برای صحت معاملات سنتی و الکترونیکی، شرایطی چون؛ قصد و رضای طرفین، اهلیت طرفین، تعیین موضوع معامله، مشروعیت جهت معامله جزو شروط اساسی هستند. جوهر هر عقدی توافقی است که بین دو یا چند نفر به منظور ایجاد اثر حقوقی انجام می شود؛ و رکن اساسی آن اراده ی اشخاصی است که با رضای خود امری را عهده دار می شوند. اهلیت متعاملین هم در اکثر مواقع شرط سلامت اراده و نفوذ آن است و مطابق ماده ۲۱۴ قانون مدنی، داشتن موضوع هم از شرایط صحت تعهد است؛ چرا که هر قرارداد محتمل است که شامل تعهد های مختلفی باشد و هر تعهد هم باید دارای موضوع مشروع و معین باشد و مشروعیت جهت معامله نیز جزو ارکان عقد نیست، بلکه ابزار سازگار ساختن معاملات خصوصی با نظم عمومی و اخلاق حسنه است؛ نا مشروع بودن جهت معامله به نوعی مانع نفوذ حقوقی تراضی طرفین می شود. (کاتوزیان،

بخش چهارم: قصد و رضای طرفین

قصد و رضا از شرایط اساسی معاملات محسوب شده و مطابق با ماده ۱۹۰ قانون مدنی قصد و رضا در کنار هم در یک بند قید شده، تصور ابتدایی بر این است که ماهیت قصد و رضا یکی است یا هر دو جزو یک شرط محسوب می شود؛ اما با کمی تحلیل متوجه خواهیم شد که، قانون مدنی ایران قائل به تفکیک قصد و رضا است؛ بنابراین هر کدام عنصری مستقل، برای اعتبار هر عقد محسوب می شوند. در واقع در ابتدای هر کار ارادی، انسان ابتدا تفکر و درک می کند و میزان نفع و ضرر آن را می سنجد و در درون، خود را مشتاق به انجام آن می بیند، که به این میل درونی، در حقوق ما رضا می گویند و پس از اینکه انسان، در درون اشتیاق به انجام کار را احساس کرد، تصمیم به اجرایی کردن آن را می گیرد و در واقع در ذهن خود عمل حقوقی را ایجاد می کند که به آن قصد می گویند؛ بنا بر این قصد و رضا لازم و ملزوم یکدیگرند تا عقدی ایجاد شود. (همان) اعلام و بروز اراده در معاملات الکترونیکی احتمال دارد که حکایت از رضایت داشته باشد؛ گاهی به صورت صریح، فعل دلالت بر قصد می کند و گاهی فعل به صورت ضمنی دلالت بر قصد می کند. از آنجایی که به طور معمول، اعلام و بروز اراده در معاملات الکترونیکی با کلیک کردن بر روی گزینه ی خاصی صورت می پذیرد؛ محتمل است که گفته شود؛ تنها کلیک کردن بر روی گزینه ای خاص، نمی تواند رضایت واقعی تلقی شود؛ اما به نظر می رسد که این گفته نمی تواند درست باشد دلیل اول اینکه؛ برای ابراز اراده ضرورتی بر وجود تشریفات خاص ندارد؛ چنان که دست دادن در معامله هم می تواند دلالت بر قصد طرفین باشد، که حکایت از رضایت دارد و نپذیرفتن ابراز رضایت با کلیک کردن، گویای این خواهد بود که در قراردادهای شفاهی باید تشریفات رعایت شود و در قالب معین طرح شود. دلیل دوم این است که؛ طبق قانون مدنی تشریفات خاصی برای اعلام اراده مد نظر نیست؛ همچنین کلیک کردن بر گزینه ای خاص برای اعلام اراده در واقع ابراز اراده از طریق داده پیام است. در تعریف داده پیام بند الف ماده ی ۲ قانون تجارت الکترونیکی بیان داشته: «داده پیام» نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می شود». سوالی که می توان مطرح کرد این است که، آیا در محیط مجازی، سکوت می تواند نشانه

ی اراده و وسیله ای برای اعلام اراده باشد؟ در فضای مجازی و الکترونیکی، سکوت مبین اراده نیست و در محیط الکترونیکی، مخاطب با کلیک کردن بر روی گزینه ی «موافقم» یا «بله» و کلمات مشابه، مخاطب با نوشتن یا تایپ کردن آن، به نوعی اراده و قصد خویش را بر انعقاد قرارداد اعلام کرده است. در فضای الکترونیکی، داده پیام منتقل کننده ی اراده متعاملین در یک قرارداد است؛ محتمل است که به اندازه ی کافی دارای امنیت کافی نباشد و احتمال تغییرات عمدی و غیر عمدی در مسیر انتقال وجود دارد. ابراز اراده به صورت ایجاب و قبول که از طرف فرستنده به طرف مقابل ارسال می شود؛ ممکن است از سمت آن شخص پیامی صادر نشده باشد؛ که در این خصوص باید مکانیسمی طراحی شود تا از پیامد های ارسال پیام دیگران جلوگیری کرد و بدین دلیل است که گاهی اوقات در بعضی از موارد، مخاطب و دریافت کننده ی داده پیام، باید آن داده پیام را تصدیق کند. سوالی که به ذهن خطور می کند این است که، آیا در معاملات به صورت الکترونیکی هم اشتباه می تواند رخ دهد یا خیر؟ از آنجایی که قراردادهای الکترونیکی تابع قواعد عمومی قراردادهاست، ممکن است اشتباه هم که از عیوب اراده است در قراردادهای الکترونیکی رخ دهد؛ بدین صورت که اصل ساز بگوید که، داده پیامی که حاوی ایجاب به طرف مقابل بوده را به طور اشتباه به شخص دیگری فرستاده که مد نظر اصل ساز نبوده و یا مخاطب هم می تواند ادعا کند داده پیامی که دربردارنده ی قبول بوده را به اصل ساز دیگری که مد نظرش نبوده فرستاده است. در واقع احتمال دارد که اصل ساز یا مخاطب، هر کدام مستقل از دیگری به آن استناد نمایند؛ بنابر این در قراردادهای الکترونیکی در خصوص اشتباه، که از عیوب اراده است هر کدام از طرفین که مدعی اشتباه در قرارداد هستند، باید ادعای خود را اثبات نموده و در صورت موفقیت، از اجرای تعهدات خود رهایی می یابند و در صورت عدم اثبات ادعای خود، باید تعهدات قرارداد خود را انجام دهند. اشتباه در قراردادهای الکترونیکی، هم مانند قراردادهای سنتی آثاری را در پی دارد که سبب می شود قراردادهای الکترونیکی باطل یا غیر نافذ شوند؛ اما در مورد قراردادهای الکترونیکی، تدابیری اندیشه شده که هیچ کدام از طرفین نتوانند ادعا کنند که بطور اشتباه بر روی کلمه ای کلیک کرده اند، تدابیری چون تکرار ایجاب، نوشتن مفاد ایجاب در مکانی مشخص. در قوانین سایر کشور ها نیز برای پیش گیری از بروز اشتباه تدابیری اندیشه

شده است؛ بطور مثال؛ دستورالعمل تجارت الکترونیکی اروپا در بند ۲ ماده ی ۱۱ خود بیان داشته: «سرویس دهنده باید وسایل فنی لازم و در دسترس را به گونه ای فراهم سازد که شخص مربوطه بتواند قبل از اعلام سفارش، خطاها را شناسایی و اعلام کند». در تجارت الکترونیکی ایران برای پیشگیری از بروز این گونه اشتباهات در قراردادهای الکترونیکی و حمایت از مصرف کننده، فروشندگان و ارائه دهندگان خدمات را موظف دانسته تا اطلاعات مهمی که برای تصمیم گیری مصرف کننده اهمیت دارد را قبل از انعقاد قرارداد در اختیار مصرف کننده بگذارد؛ حداقل اطلاعاتی که می توان در اختیار مصرف کنندگان قرار داد، که قبل از انعقاد موثر در تصمیم گیری آنان است عبارت است از:

۱- مشخصات شناسایی ارائه دهندگان و اسم تجاری شخصیتی که با آن فعالیت می کند

۲- ویژگی ها و مشخصات فنی و کاربردی خدمات یا کالا

۳- قید روش های ارتباطی که مصرف کننده از آن طریق بتواند با ارائه دهنده ارتباط برقرار کند؛ همچون نشانی پست الکترونیکی، شماره تلفن و...

۴- هزینه هایی که بر عهده ی خریدار است قید شود، هزینه هایی چون: هزینه های حمل، هزینه ی تماس، هزینه مالیات، قیمت محصول یا خدمات.

۵- قید تاریخ اعتبار پیشنهاد.

۶- قید کردن فرایند معامله هم چون نحوه ی پرداخت ثمن، شرایط فسخ، شرایط خدمات بعد از فروش و ...

چنان چه اطلاعات کالا و خدمات بطور دقیق و واضح در معامله قید شود، امکان اشتباه کمتر خواهد شد. بر این اساس، ماده ی ۵۰ قانون تجارت الکترونیکی قید شده: «تامین کنندگان در تبلیغ کالا و خدمات خود نباید مرتکب فعل یا ترک فعلی شوند که، سبب مشتبه شدن و یا فریب مخاطب از حیث کمیت و کیفیت شود». اگر پیامی از فردی غیر اصل ساز، صادر شود و یا اصل ساز در ارسال دچار اشتباه شود، آن داده پیام منتسب به وی نخواهد شد؛ که این برداشتی از ماده ی ۱۹ و ۲۰ قانون تجارت الکترونیکی است که ماده ی ۲۰ قانون تجارت الکترونیکی قید شده: «ماده (۱۹) این قانون شامل مواردی نیست که پیام از اصل ساز صادر نشده باشد و یا بصورت اشتباه صادر شده باشد». در معاملات

الکترونیکی نیز همچون معاملات سنتی، ایجاب یکی از ارکان است و تعریف و خصوصیات ایجاب در معاملات الکترونیکی، همان است که در معاملات سنتی مد نظر است؛ اما از آنجایی که معاملات الکترونیکی در فضای مجازی و با بکارگیری ابزارهای الکترونیکی صورت می گیرد؛ موضوعات خاصی در معاملات الکترونیکی مطرح است؛ که در این مبحث مورد بررسی قرار خواهد گرفت. هر معامله حداقل شامل دو طرف فروشنده و خریدار است و تفاوتی نمی کند که کدام یک از طرفین پیشنهاد دهنده باشد؛ شخص پیشنهاد دهنده را موجب و فعلش را ایجاب می گویند و قسمت دوم معامله یا همان انفعال عقد را، قبول می گویند. ایجاب در لغت، به معنای واقع ساختن، لازم ساختن، ثابت نمودن است و در اصطلاح ایجاب به معنای پیشنهادی است برای انعقاد عقد و اعلام اراده شخصی است که طرف دیگر را بر مبنای مشخصی دعوت به انجام معامله می کند و اگر ایجاب منجر به قبول شود، طرفین معامله پایبند به مفاد قرارداد خواهند بود. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۲۸۲) با نگاهی بر ماده ی ۱۴ کنوانسیون بیع بین المللی کالا، می توان ایجاب را چنین بیان کرد؛ ایجاب، پیشنهادی خطاب به شخص یا اشخاص مشخصی، برای انعقاد قرارداد است؛ و در صورتی که ایجاب بصورت کامل، مشخص و قطعی بیان شده باشد، به نوعی، بیان گر قصد موجب است و اگر به قبول ختم شود برای طرفین الزام آور خواهد بود. (داراب پور، ۱۳۸۹، ۱۸۶) مطابق با ماده ی ۱۹۱ قانون مدنی که مقرر داشته: «عقد محقق می شود به قصد انشاء به شرط مقرون بودن به چیزی که دلالت بر قصد کند». اراده ی باطنی و درونی را زمانی می توان دارای اثر حقوقی دانست که به شیوه ای اعلام شود که، به معنای ابتکار باشد و باید به طور متعارف ابتدائاً صادر شود، ایجاب خوانده می شود. (شهیدی، ۱۳۸۵، ۱۴۲) ایجاب می تواند بصورت حضوری، تلفنی، پست، شبکه های مجازی و ... صورت گیرد و شیوه ی خاصی برای ایجاب مد نظر نیست. بنابراین ایجاب اعلام شخص الف مبنی بر وارد شدن در یک معامله الزام آور با مخاطب خود که در صورت پذیرفتن شخص مخاطب، طرفین عقد الزام آوری را منعقد خواهند کرد؛ همچنان که در ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی، یکی از ارکان لازم برای انعقاد عقد، توافق دو اراده، خوانده شده است. بنابراین با توجه به مواد ۱۹۱ الی ۱۹۳ و ۱۰۶۲ و ۳۳۹ قانون مدنی می توان چنین نتیجه گیری کرد که؛ جز در موارد خاص حقوق، قالب خاصی برای نحوه ی

ایجاب مشخص نشده و ایجاب می تواند به هر صورت همچون اشاره، نوشته، لفظ یا هر عمل دیگری که حاکی از ایجاب باشد صورت گیرد.

• ایجاب و قبول در معاملات الکترونیکی

در خصوص ایجاب در فضای مجازی و الکترونیکی قانون آنسترال ۱۹۹۶ در ماده ی ۱۱ خود در تایید اثر حقوقی این قبیل ایجاب ها بیان داشته است: «هنگامی که برای انعقاد قرارداد از داده پیام استفاده می شود، اعتبار یا قدرت اجرائی قرارداد، فقط به این دلیل که از داده پیام استفاده شده است، از میان نمی رود». به نوعی این ماده گویای این است که، استفاده از ابزار الکترونیکی خدشه ای به اعتبار ایجاب و قبول این گونه معاملات وارد نمی کند. همچنین در بند های ۱ و ۲ کنوانسیون ۱۹۸۰ وین در خصوص ایجاب بیان شده است: «۱- پیشنهاد انعقاد قرارداد خطاب به یک یا چند شخص معین، در صورتی ایجاب محسوب می شود که، به اندازه کافی مشخص و دال بر قصد التزام پیشنهاد دهنده در صورت قبول طرف مقابل باشد، پیشنهاد در صورتی به اندازه کافی مشخص است که، کالا را مشخص نموده و به نحو صریح یا ضمنی مقدار و ثمن را معین یا ضوابطی جهت آن دو مقرر نماید. ۲- پیشنهاد را غیر از آنچه که خطاب به یک یا چند شخص معین است باید صرفاً دعوت برای ایجاب محسوب نمود؛ مگر اینکه خلاف آن به وضوح توسط کسی که پیشنهاد را می دهد اعلام شده باشد». طبق کنوانسیون قید شده برای ایجاب دو شرط نیاز است: اولاً باید قدر نیاز مشخص و معلوم باشد، ایجابی مشخص است که مقدار و نوع و ثمن کالا مشخص باشد یا ضوابطی برای ثمن و کالا مشخص شده باشد. ثانیاً ایجاب باید حاکی از قصد التزام ایجاب کننده باشد. (عربی، ۱۳۸۹، ۱۱۱) در خصوص ماهیت حقوقی، ایجاب الکترونیکی با ایجاب سنتی هیچ تفاوتی با هم ندارند و قواعد عمومی در خصوص ایجاب سنتی همچون: (مشخص بودن، کامل بودن، خطاب به شخص یا اشخاص معین بودن و...) قابل اعمال در ایجاب الکترونیکی نیز می باشد. فقط به دلیل اینکه ایجاب الکترونیکی از لحاظ ابزار ارتباطی و نحوه ی اعلام، با ایجاب سنتی متفاوت است؛ شرایط و ویژگی های خاصی را نیز می طلبد. بطور مثال؛ در قراردادهای سنتی ایجاب ممکن است به هر روشی صورت گیرد؛ ولی در قراردادهای الکترونیکی ایجاب فقط بصورت داده پیام است، که با بکارگیری ابزار های الکترونیکی تبدیل به نوشته و تصاویری می شود که قابل دلالت بر

قصد و رضای اوست. (مقامی نیا، ۱۳۹۰، ش ۱) همچنین در معاملات سنتی ایجاب منحصر به اشخاص معین و مشخص نیست ولی در معاملات الکترونیکی ایجاب منحصر به اشخاص خاص می شود که با کمک ابزارهای الکترونیکی وارد محیط اینترنتی شده و با شرایط ایجاب الکترونیکی آگاه شده اند. (همان) با توجه به ماده ی ۱۲ قانون تجارت الکترونیکی ایران، ایجابی که بصورت الکترونیکی صورت می گیرد به نوعی اراده از راه دور می باشد، قانون گذار برای حمایت از مخاطبین ایجاب بصورت الکترونیکی، قواعدی را پیش بینی کرده است، که الزام رعایت آن برای شخص ایجاب کننده بیان شده است. دوم اینکه ایجابی که بصورت الکترونیکی است از طریق داده پیام صورت می گیرد که به راحتی قابلیت تبدیل شدن به زبان نوشتاری قابل فهم را دارا باشد؛ در قوانین تجارت الکترونیکی ایران و اکثر کشور ها از داده پیام به عنوان بیان اراده تعبیر شده است. می توان با نگاهی بر ماده ی ۲ قانون تجارت الکترونیکی ایران، داده پیام را این گونه تعریف کرد: در واقع داده پیام، عبارت است از، هر نمادی از اطلاعات یا واقع یا مفهومی که اطلاعات با ابزارهای الکترونیکی و بروز، ارسال، دریافت، پذیرش یا ذخیره می شدند و طبق ماده ی ۱۱ قانون نمونه، طرفین قادرند ایجاب و قبول را برای منعقد ساختن معامله بصورت داده پیام الکترونیکی انجام دهند. قانون تجارت الکترونیکی ایران نیز از واژه ی اصل ساز استفاده کرده است که « منشاء اصلی داده پیام» است و به وسیله ی او داده پیام ارسال یا تولید می شود؛ اما شامل شخص واسطه نخواهد شد و سوم، از آنجایی که ایجاب بصورت الکترونیکی است، مکان مشخصی مد نظر نیست و بصورت فرامرزی خواهد بود. چهارم اینکه، ایجاب الکترونیکی در فضای مجازی صورت می گیرد و بصورت واسطه ای، خدمات الکترونیکی را تامین، تولید و ارسال می کند. (ابوالدوسوقی، ۲۰۰۳) در لغت، قبول به معنای پذیرفتن و پذیرش است و در اصطلاح قبول به معنای رضایت از ایجابی است که برای انعقاد عقد اعلام شده است. (انصاری، ۱۳۸۴، ۵۰۷) (ماده ی ۱۸ کنوانسیون بیع بین المللی کالا قبول را این چنین تعریف کرده است: هر گونه اعلام و اظهار قابل که نشان از رضایت او به ایجاب اعلام شده باشد به مفهوم قبول است. (داراب پور، ۱۳۸۹، ۲۰۲) قبول، بیان اراده مطابق با اراده ی ایجاب طرف مقابل است که برای انعقاد عقد اعلام می شود. به عبارتی قبول عبارت است از؛ پذیرفتن بی قید و شرط پیشنهادی که از طرف مقابل برای

انعقاد عقد ارائه شده است؛ به نوعی اعلام رضایت بر ایجاب الکترونیکی و مفاد آن را قبول الکترونیکی می گویند؛ قبول که اعلام می شود چه بصورت الکترونیکی باشد چه به صورت غیر الکترونیکی باشد؛ بر ماهیت اراده و حکایت آن بر ایجاد اثر حقوقی خللی وارد نمی سازد؛ در خصوص بیان اراده در معاملات، بین قبول الکترونیکی با قبول سنتی هیچ تفاوتی وجود ندارد؛ ولی در خصوص نحوه و چگونگی اعلام اراده در قراردادهای الکترونیکی، وضعی متفاوت از قراردادهای سنتی دارد و قبول در معاملات الکترونیکی معمولاً با کلیک بر گزینه ای که مبین موافقت وی بر ایجابی است که بصورت الکترونیکی در فضای مجازی صورت گرفته است؛ به طور معمول، قبول ممکن است به حالت‌های متعددی همچون صریح یا ضمنی صورت گیرد که حکایت از دلالت آن بر ایجاد قرارداد بر مبنای مفاد ایجاب باشد، اعلام شود؛ مثلاً نوعی عمل یا حرکتی متعارف انجام دهد و یا با پرداخت قیمت موضوع ایجاب، به نوعی برداشت از قبول شود. بنا بر ماده ی ۲۶ قانون تجارت که بیان داشته: «ارسال «داده پیام» زمانی معتبر است که به یک سیستم اطلاعاتی خارج از کنترل اصل ساز یا قائم مقام وی وارد شود.» پیامی که مخاطب در خصوص اراده ی قبول ارسال می کند زمانی معتبر است که از سیستم اطلاعاتی قبول کننده خارج و وارد سیستم اطلاعاتی شخص ایجاب کننده شود. در خصوص زمان انعقاد معاملات الکترونیکی نیز بعضی از نویسندگان زمان ارسال و دریافت قبول به صورت الکترونیکی را همان زمان انعقاد معاملات الکترونیکی می دانند. (فیضی چکاب، ۱۳۸۴، ۴۳۱) اعلام قبولی باید در عالم خارج صورت گیرد و بصورت مشخص و معین و بطور قطعی اعلام شود و شرایط صحت اراده در آن رعایت شده باشد تا شامل آثار حقوقی گردد، البته باید اراده ی قبول مدت زمانی که ایجاب معتبر است اعلام شود و قرارداد زمانی منعقد می شود که قبول برابر با مفاد ایجاب باشد و مفاد زاید و مفادی که می تواند ناقص کننده ی ایجاب باشد در آن وجود نداشته باشد. قبول الکترونیکی به هر شیوه ی الکترونیکی همچون پست به صورت الکترونیکی و یا تکمیل فرم های مخصوص که در وب سایت قرارداد شده است و یا به صورت پرداخت بهای فروش بصورت الکترونیکی می تواند اعلام گردد مگر اینکه ایجاب کننده، شیوه ی خاصی را برای اعلام به صورت الکترونیکی شرط کرده باشد بطور مثال؛ اگر طرفین توافق کنند که اعلام قبول طرف بصورت الکترونیکی باشد و مخاطب

اعلام قبول خود را از طریق شیوه ی سنتی و با پست سنتی انجام دهد، این قبول که قبول الکترونیکی نیست معتبر نخواهد بود. در تعریف قبول، بند یک ماده ی ۱۸ کنوانسیون وین مصوب ۱۹۸۰ بیان داشته: «الفاظ یا سایر اعمال مخاطب ایجاب که دال بر رضا به مفاد ایجاب باشد، قبول محسوب می شود. سکوت یا عدم اقدام فی نفسه دلالت بر قبول ندارد». و بند یک ماده ی ۱۹ همین کنوانسیون بیان داشته: «هرگونه پاسخ به ایجاب که ظاهراً قبول ایجاب باشد، قبول تلقی می شود». و بند ۲ ماده ی ۶ اصول قراردادهای تجاری بین المللی در تعریف قبول بیان داشته: «اظهار یا اقدام دیگر از سوی مخاطب ایجاب که بر رضایت به یک ایجاب دلالت داشته باشد، قبول محسوب می شود». همان طور که سابقاً بیان شد، اعلام قبول الکترونیکی به شیوه های گوناگونی همچون نوشته های بصورت الکترونیکی و تأیید ارسال آن، بکارگیری لفظ در اتاق صحبت، از طریق پست الکترونیکی و امضای الکترونیکی که حاکی از موافقت وی است و کلیک بر گزینه ی که در مفهوم موافقت است می باشد. اعلام قبولی بصورت الکترونیکی، اعلام قاطع و صریح و واضح است که این منتج از شکل اعلام آن با ابزار الکترونیکی است و به دلیل اینکه ابزارهای الکترونیکی تنها انتقال داده پیام را انجام داده و اراده ی ضمنی و استدلال، جایی در اعلام قبولی ندارد. (مقامی نیا، ۱۳۹۰، ۹۲)

بخش پنجم: اهلیت متعاملین

در لغت، اهلیت به مفهوم شایستگی و در اصطلاح حقوق، به مفهوم صلاحیت قانونی شخص، برای دارا بودن یا اجرا و اعمال آن حق است. طبق این تعریف، اهلیت دو نوع است مورد اول، اهلیت دارا بودن حق است که «اهلیت تمتع» گویند و مورد دوم اهلیت اجرا و اعمال حق است که «اهلیت استیفاء» گویند. (الماسی، ۱۳۹۳، ۲۳۰) مطابق با ماده ی ۹۵۶ قانون مدنی که مقرر داشته: «اهلیت برای دارا بودن حقوق، با زنده متولد شدن انسان شروع و با مرگ وی تمام می شود». و ماده ی ۹۵۷ قانون مدنی فراتر از این را بیان داشته و مقرر کرده است: «حمل از حقوق مدنی متمتع می گردد مشروط بر اینکه زنده متولد شود». در قسمت اول ماده ی ۹۵۸ قانون مدنی بیان داشته است: «هر انسان متمتع از حقوق مدنی خواهد بود...». اهلیت استیفاء را در قسمت اخیر این ماده اشاره داشته و مقرر کرده است هیچ کس حق اجرای حق خود را نخواهد داشت؛ مگر در صورتی که برای اجرای آن حق

دارای اهلیت قانونی باشد. و در بند دوم ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی که یکی از شرایط اساسی صحت معاملات را قید کرده است، اهلیت استیفاء است نه اهلیت تمتع. حجر در لغت به معنای بازداشت و در اصطلاح به معنای وضعیتی است که شخص به جهت تکمیل نبودن قوه ی عاقله، طبق قانون ممنوع از اداره امور حقوقی خودش است و اداره ی اموال وی به شخص دیگری محول می شود که شایستگی لازم را داشته باشد. (حیاتی، ۱۳۹۴، ۱۸۷) مطابق با ماده ی ۱۲۰۷ قانون مدنی که بیان داشته است: «اشخاص ذیل محجور و از تصرف در اموال حقوق مالی خود ممنوع هستند: ۱- صغار. ۲- اشخاص غیر رشید. ۳- مجانین.» بنابراین شخصی که اهلیت استیفاء را ندارد نمی تواند در اموال خود اقدام به انجام عمل مادی یا حقوقی کند و اعمال حقوقی وی اعتبار قانونی نخواهد داشت و به این دلیل در اصطلاح حقوقی، وی را محجور (به معنای ممنوع) می نامند. ماده ی ۲۱۱ قانون مدنی بیان داشته: «برای اینکه متعاملین اهل محسوب شوند باید بالغ و عاقل و رشید باشند». با توجه به این ماده می توان بیان داشت که، ارکان اهلیت عبارت است از: بلوغ، رشد و عقل. طبق ماده ی ۲۱۲ قانون مدنی که بیان داشته: «معامله با اشخاصی که بالغ یا عاقل یا رشید نیستند به واسطه ی عدم اهلیت باطل است». در صورت عدم وجود هر یک از ارکان قید شده، قرارداد اعتبار قانونی نخواهد داشت و البته که عدم وجود هر یک از ارکان فوق الذکر، نتیجه حقوقی متفاوتی را خواهند داشت؛ بطور مثال، نتیجه ی حقوقی عاقل نبودن هر یک از متعاملین، سبب بطلان قرارداد است؛ اما اثر حقوقی رشید نبودن هر یک از طرفین، غیر نافذ بودن عقد را در پی خواهد داشت. حجر در لغت به معنای بازداشتن و در اصطلاح به معنای وضعیتی است که شخص به جهت تکمیل نبودن قوه ی عاقله، طبق قانون ممنوع از اداره امور حقوقی خودش است و اداره ی اموال وی به شخص دیگری محول می شود که شایستگی لازم را داشته باشد. (همان) در واقع شرط داشتن اهلیت بر می گردد به شرط داشتن قصد و رضا، بدین صورت که شخصی که فاقد اهلیت است و قصد انشاء نداشته و یا رضایی که از دید قانون معتبر باشد را ندارد و اعمال حقوقی اشخاصی که دارای اهلیت نیستند باطل یا غیر نافذ هستند؛ که دلیل آن، فقدان یکی از دو عنصر قید شده است. اشخاص صغیر، دیوانه و سفیه که فاقد اهلیت هستند به دلیل ناتوانی که این افراد در قدرت

تشخیص و عدم رعایت مصالح خود دارند و نیاز است تا از اینگونه افراد حمایت شوند و معاملات این گونه اشخاص فاقد اعتبار قانونی است. (شهیدی، ۱۳۸۶، ۲۴۹)

بند اول: اهلیت در معاملات الکترونیکی

اصول قراردادهای بازرگانی بین المللی و کنوانسیون وین ۱۹۸۰، هیچ کدامشان در خصوص اهلیت طرفین معامله اشاره ای نکرده اند. کنوانسیون وین ۱۹۸۰ در ماده ی ۴ خود بیان داشته است: « مقررات این کنوانسیون صرفا ناظر بر انعقاد قرارداد بیع و حقوق و تعهدات طرفین است و ارتباطی به اعتبار قرارداد یا هر یک از شرایط آن ندارد». و در ماده ی ۱-۴ اصول قراردادهای بازرگانی بین المللی بیان داشته: «هیچ یک از مقررات این اصول مانع اعمال قواعد آمرة قابل اجرا اعم از ملی، بین المللی یا فراملی نخواهد شد». یکی از عناصر تشکیل دهنده قرارداد، لزوم اهلیت است که این مورد در معاملات الکترونیکی وجود دارد و از آنجایی که اهلیت جزو قوانین امری است. برای شناسایی اهلیت هر یک از طرفین معامله به نظر می رسد باید به دولت متبوع خود شخص، مراجعه کرد؛ در صورتی که معامله کتبی یا غیر کتبی بصورت سنتی منعقد شود، تشخیص اهلیت داشتن طرف مقابل برای متعاملین به راحتی قابل تشخیص است؛ به شرطی که در مقابل یکدیگر باشند؛ بنابراین در معاملات الکترونیکی که امکان حضور متعاملین به صورت رو در رو وجود ندارد و معامله از راه دور منعقد می شود محروم از این امکان می شوند. (عربی، ۱۳۸۹، ۱۵۳) در معاملات الکترونیکی که در فضای مجازی منعقد می شود، معمولا این سوال برای شرکت ها پیش می آید که مشتری آنها بالغ است یا خیر؟ که در این خصوص دو مسئله قابل طرح است؛ اول اینکه: بعضی از کالا ها همچون دخانیات، فروشش به افرادی که بالغ نیستند ممنوع است و برای پایگاه های ارائه دهنده که دچار تخلف شده اند مسئولیت حقوقی یا کیفری به بار خواهد آورد. دوم اینکه طبق قوانین اکثر کشورها، معامله با افراد نا بالغ باطل است مگر صغیر ممیز در برخی موارد خاص، همچون لباس و غذا و ... (نوری، ۱۳۸۲، ۱۳۲) فروشندگان کالا و عرضه کنندگان خدمات در فضای مجازی، قبل از اینکه معامله ای را منعقد سازند باید نسبت به هویت طرف مقابل اطمینان حاصل کنند، که آیا طرف مقابل اهلیت انعقاد عقد را دارد یا خیر؟ چرا که امکان دارد یک کودک با کامپیوتر شخصی خود و در اتاقش وارد فضای مجازی شده و با کتمان سن واقعی اش، اقدام به

معامله کند؛ این در حالی است که نمی توان با اشخاصی معامله نمود که فاقد اهلیت متعهد شدن هستند. حقوق بین الملل در خصوص اهلیت که از شرایط اساسی معامله می باشد سکوت کرده و تعیین و تشخیص آن را بر عهده ی قانون حاکم بر قرارداد گذاشته، هرچند اکثر شبکه های وب روش هایی را برای تشخیص اهلیت طرفین معامله به کار می برند که ذیلا به آن می پردازیم؛ (همان، ۳۳)

۱- موسسه ها و شرکتهای تجاری با استفاده از سرویس دهنده ی وب برای نظارت بر آدرس های الکترونیکی، که کاربران استفاده کننده می توانند تابعیت کاربران را شناسایی کنند؛ چرا که کاربران، حق استفاده از آدرس الکترونیکی را دارند که تابعیت آنها ملازمه ای نداشته باشد.

۲- بسیاری از سایت ها در معاملات مجازی که بصورت رو در رو صورت نمی گیرد، از طرف مقابل در خواست شماره کارت اعتباری و تاریخ درج روی کارت را می خواهند تا از سن قانونی وی اطمینان حاصل کنند که البته این امر سبب کلاهبرداری نسبت به کارت های اعتباری می شود و حد الامکان توصیه می شود از ارائه ی اطلاعات کارت به وب سایت های مشکوک خودداری شود

۳- موسسات و شرکت های تجاری میتوانند شرایط آن شرکت برای انعقاد قرارداد را در آگهی خود شرط کنند و بدین ترتیب از انعقاد معامله با اشخاص فاقد آن شرایط، خودداری کنند

۴- موسسات می توانند لیستی از اسامی کشورهایی که قصد معامله با آنها را دارند در وب سایت خود وارد کرده و از معامله با کشورهایی که جزو این لیست نیستند خودداری کنند. ۵- شرکتهای تجاری می توانند از قوانین محدود کننده صادرات و واردات استفاده کنند و با آگاه کردن مصرف کنندگان، از ورود اشخاص متفرقه و اشخاصی که اهلیت قانونی ندارند جلوگیری کنند. تجاری که در فضای مجازی فعالیت می کنند، اغلب این مشکل را دارند که خریداران و مصرف کنندگان آنها هفت ساله است یا هفتاد ساله و در اکثر مواقع اظهارات خود مشتری را مبنا قرار می دهند و بدان اعتماد می کنند و این اعتماد، گاه مشکلات فراوانی را ایجاد می کند؛ مشکلاتی چون: فروش ممنوعه بعضی از کالا ها مثل دخانیات به

افراد صغیر، که این موارد گاه فروشندگان را درگیر مجازات های حقوقی و کیفری می کند. با توجه به ویژگی هایی چون: سرعت و بعد مسافت که معاملات الکترونیکی دارند، تشخیص اهلیت طرف مقابل در اینگونه معاملات اهمیت زیادی دارد. (السان، ۱۳۹۵، ۱۳۴) بنابر آنچه که بیان شد تشخیص اهلیت در معاملات سنتی بسیار راحت تر از معاملات الکترونیکی است و مشکلات معاملات الکترونیکی را ندارد؛ چرا که معاملات سنتی به صورت رو در رو صورت می گیرد.

بخش ششم: معین بودن موضوع معامله

طبق قانون مدنی یکی از شرایط اساسی صحت معاملات «موضوع معین مورد معامله» است که در بند ۳ ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی به آن اشاره شده است. ماده ی ۲۱۴ قانون مدنی بیان داشته است: «مورد معامله باید مال یا عملی باشد که هر یک از متعاملین تعهد تسلیم یا ایفای آن را می کنند». طبق این ماده محتمل است که مورد معامله انجام کار یا عملی مشخص باشد؛ همچنین می تواند خودداری از انجام کاری باشد؛ که این مورد آخر را می توان از دیگر موارد قانون مدنی چون ماده ی ۲۲۱ قانون مدنی استنباط کرد. که ماده ی ۲۲۱ قانون مدنی مقرر داشته است: «اگر کسی تعهد اقدام به امری را بکند یا تعهد نماید که از انجام عملی خودداری کند....». فرقی نمی کند که آن عمل مثبت (انجام کاری) و یا عمل منفی (عدم انجام کار) است. موضوع تعهد محتمل است انتقال مال یا انجام کار مشخص باشد. (صفایی، ۱۳۸۴، ۱۲۷) در ایران، قانون تجارت الکترونیکی به طور واضح به مورد معامله در معاملات الکترونیکی اشاره نکرده است و در بند ص ماده ی ۲ قانون تجارت الکترونیکی به صورت غیر واضح اشاره داشته است؛ ولی در تعریف معاملات از راه دور بیان داشته است: «عقد از راه دور ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تامین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسایل ارتباطی از راه دور است.» با دقت نظر در تعریف فوق الذکر می توان به مورد معامله قید شده در معاملات الکترونیکی پی برد که منظور از مورد معامله همان مال «کالا» یا انجام عمل مشخص یا عدم انجام عمل مشخص «خدمات» در قانون مدنی است. موضوع قرارداد نباید مخالف قوانین کشور های متعاملین باشد و نباید به گونه ای باشد که مخالف قوانین یا شرع و نظم عمومی و اخلاق حسنه کشوری باشد که

قرارداد در آن اجرا می شود و همچنین نباید متضمن خسارت به جان و مال دیگری باشد. امور قید شده در معاملات الکترونیکی هم باید رعایت شود و بطور مثال؛ افرادی که به ارائه ی خدمات ممنوعه بصورت الکترونیکی می پردازند، تحت پیگرد قانونی خواهند بود؛ هر چند اثبات سر منشاء این گونه معاملات کجا بوده بسیار دشوار خواهد بود؛ چرا که اکثر افراد معاملات و خدمات ممنوعه را تحت اسم و آدرس غیر واقعی انجام می دهند و در اکثر مواقع، شناسایی کشور حقیقی این گونه افراد بسیار دشوار است. موضوع معاملات الکترونیکی را می توان در سه مورد بیان نمود: ۱- فروش و عرضه ی کالاهایی که بصورت فیزیکی ارائه می شوند؛ محصولی که در اینترنت سفارش می شود و بهای آن هم در فضای مجازی پرداخت می شود ولی تحویل آن محصول بصورت فیزیکی ارائه می شود. ۲- فروش و تحویل محصول و کالا بصورت دیجیتالی؛ محصولات دیجیتالی که سفارش، پرداخت بهای آن محصول و تحویل و ارائه ی آن از طریق اینترنت و فضای مجازی و بصورت آنلاین ارائه می شود؛ مثل نرم افزارها. ۳- ارائه دادن خدمات در فضای مجازی؛ خدماتی که بصورت اینترنتی ارائه می شود. مثل فروش سهام، بانکداری الکترونیکی و... (شهیدی، ۱۳۸۶، ۱۵۵) با استنباط از موارد قید شده می توان بیان داشت که اصول حاکم بر قراردادهای سنتی بر معاملات الکترونیکی هم جاری است و مورد معامله که یکی از شرایط اساسی صحت معاملات است در معاملات الکترونیکی هم از قواعد عمومی قراردادها در خصوص مورد معامله تبعیت کرده است؛ مگر قواعد خاص ویژه ی این گونه معاملات که در قانون تجارت الکترونیکی بیان شده است؛ به هر حال در معاملات سنتی و الکترونیکی در خصوص مورد معامله باید شرایط آن رعایت شود تا آن قرارداد نافذ و معتبر شناخته شود و دارای آثار حقوقی باشد، که ذیلا به آن خواهیم پرداخت.

بند اول: مالیت داشتن

در ماده ی ۲۱۴ قانون مدنی مقرر شده است: «مورد معامله باید مال یا عمل باشد که هر یک از متعاملین تعهد تسلیم یا ایفای آن را می کنند». و ماده ی ۲۱۵ قانون مدنی مقرر داشته است: «مورد معامله باید مالیت داشتهباشد». با استنباط از این ماده می توان بیان داشت که قانون گذار «مالیت داشتن مورد معامله» را جزو شرایط صحت معامله می داند. در تعریف مال، برخی از اساتید چون شهیدی بیان داشته است: «مال در اصطلاح چیزی

است که دارای ارزش اقتصادی و قابل تقویم با پول باشد». (همان، ۵۰) و نیز دکتر صفایی بیان داشته است که ارزش اقتصادی برای شرط مالیت داشتن کافی نخواهد بود بلکه مال باید قابل داد و ستد باشد تا شرط مالیت داشتن محقق شود مثل معامله ی هوا یا نور خورشید در وضعیت طبعشان که مالیت نداشته و باطل خواهند بود. (صفایی، ۱۳۸۴، ۱۲۷)

دیگر حقوق دانان بیان داشته اند که در مفهوم سنتی، مال کالایی است که دارای ارزش اقتصادی است و داد و ستد نسبت به آن صورت می گیرد ولی در حقوق فعلی ما، مال معنایی گسترده تر دارد و شامل ابتکارات و حقوق معنوی هم می شود؛ همچون؛ اختراعات، سر قفلی و تالیفات؛ چرا که موارد قید شده داری محسوب می شوند؛ بدون آنکه بصورت محسوس و مادی باشند. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۱۲۹) با توجه به تعریف اخیر، به نظر می رسد این تعریف اخیر الذکر، تعریفی کامل تر را ارائه داده است چرا که به مسائل روز دنیا توجه نموده مثل؛ تجارت حقوق معنوی که دارای ارزش مالی و اقتصادی است. با توجه به ماده ی ۳۴۸ قانون مدنی، ضمانت اجرای عدم شرط مالیت داشتن سبب بطلان آن معامله خواهد شد؛ که قابل تسری به تمام معاملات خواهد بود؛ چرا که ماده ی ۳۴۸ قانون مدنی بیان داشته: «بیع چیزی که خرید و فروش آن قانوناً ممنوع است و یا چیزی که مالیت و منفعت عقلایی ندارد یا چیزی که با بیع قدرت بر تسلیم آن را ندارد، باطل است؛ مگر اینکه مشتری خود قادر بر تسلیم باشد». و سوالی که به ذهن می رسد این است که در مورد معامله ملاک ما برای «مالیت داشتن» چیست؟ با توجه به ظاهر ماده ی ۲۱۵ قانون مدنی می توان بیان داشت که، مورد معامله باید از نظر عرف، قابل داد و ستد باشد و قابلیت تقویم با پول را داشته باشد؛ ولی باید از ظاهر ماده فراتر رفت و مفهوم را تعدیل کرد؛ چرا که اشیایی هستند که از نظر عرف فاقد ارزش مالی محسوب می شوند ولی از دید متعاملین به دلایل خاص، دارای ارزش بسیار هستند و حاضرند در مقابل آن، بهایی راپردازند، و از دید آنها دارای ارزش مالی است؛ همچون عکس خانوادگی، در حالی که همین عکس از دید عرف فاقد ارزش تجاری و مالی است. (همان، ۱۳۰) می توان چنین بیان نمود که؛ برای صحت عقد کافی است که موضوع تعهد نزد طرف مقابل دارای مالیت باشد، هرچند که نزد دیگران بی ارزش باشد؛ با توجه به بیان اخیر الذکر می توان بیان داشت؛ به جهت احترام به اراده ی متعاملین و تسهیل نمودن فرایند انعقاد عقد، می توان حکم بر صحت این

گونه معاملات داد؛ از آنجایی که معاملات الکترونیکی هم تابع قواعد عمومی قراردادها هستند به نظر می رسد که شرط مالیت داشتن در این گونه معاملات نیز باید رعایت شود؛ چرا که اصول حاکم بر قراردادهای سنتی در قراردادهای الکترونیکی نیز جاری است. در قراردادهای الکترونیکی ممکن است کالایی که اصل ساز ارائه می دهد برای مخاطبش دارای ارزش مالی باشد و همین کالا برای دیگران فاقد ارزش مالی و اقتصادی باشد و چنین قراردادی صحیح و نافذ است و آثار حقوقی بر آن وارد است و نمی توان به صرف اینکه برای دیگران فاقد ارزش تجاری است آن را باطل دانست.

بند دوم: وجود منفعت مشروع و عقلایی

طبق ماده ی ۲۱۵ قانون مدنی که بیان داشته است: «مورد معامله باید.....و متضمن منفعت عقلایی و مشروع باشد». منفعت عقلایی داشتن بدین معناست که مورد معامله منفعتی داشته باشد که عقلاء آن را تایید کنند و آن را بدلیل موهوم بودن و یا داشتن ضرر بیشتر نامطلوب ندانند، و اگر غیر این باشد معامله باطل خواهد بود؛ چرا که اگر چیزی منفعت عقلایی نداشته باشد اصلا مال محسوب نمی شود. برای تشخیص راحت تر این منفعت از دید عقلاء بهتر است اول مفهوم عاقل و عقلاء را بیان کنیم و سپس به این سوال پاسخ دهیم که عقلاء چه کسانی هستند که نظر آنان لازم در امر تایید مورد معامله است؟ تعریفی که از عاقل و عقلاء می توان بیان نمود از دیدگاه عرف است؛ چرا که قانون تعریفی در این زمینه ارائه نداده است؛ در خصوص تعریف عاقل دیدگاه های افراد و گروه های اجتماعی متفاوت است؛ به طور مثال؛ احتمال دارد از دید افراد، عاقل شخصی باشد که قدرت نفوذ در جامعه را دارد و به راحتی می تواند در جامعه آمیزش بسیاری داشته باشد. از نظر اقتصاددانان، عاقل کسی است که قدرت انجام فعالیت اقتصادی را داشته باشد و به راحتی بتواند سود بسیاری بدست آورد. (شهیدی، ۱۳۸۶، ش ۲۴۲، ۲۸۶) اما باید توجه داشت که یک حقوقدان نباید به دیدگاه یک طبقه خاصی از جامعه اهمیت دهد؛ بلکه باید نظر اکثریت جامعه را درک کرده و بدان توجه نماید؛ زیرا قانون برگرفته از نظر اکثریت جامعه است. (همان، ۲۸۷) بنا بر موارد قید شده می توان پیش بینی نمود که، از آنجایی که جوامع مختلف از نظر اعتقادات با هم متفاوت هستند احتمال دارد در یک جامعه کالایی شامل منفعت عقلایی باشد ولی در سایر جوامع، منفعت عقلایی لازم را نداشته باشد؛ بطور مثال؛

مشروبات الکلی در جوامع اروپایی منفعت عقلایی و مطلوب را داراست ولی در جوامع اسلامی، به نظر اکثر افراد جامعه و از لحاظ حرمت شرعی، فاقد منفعت عقلایی و مطلوب باشد؛ و یک حقوقدان در بیان بررسی موضوعات حقوقی هر جامعه باید عرف و دیدگاه آن جامعه را مد نظر داشته باشد؛ بطوری که یک شیء واحد در یک جامعه مطلوب و دارای منفعت عقلایی است و معامله نسبت به آن را حکم بر صحت می دهند ولی در جامعه ای دیگر همان شیء را نامطلوب و فاقد منفعت عقلایی تشخیص داده و معامله نسبت به آن را حکم بر بطلان دهند. بنا بر این می توان گفت طرفین یک قرارداد برای انعقاد معاملات الکترونیکی باید هر کدام به عرف جامعه خود توجه کنند؛ بطور مثال؛ کاربرانی که ساکن جوامع اسلامی هستند نمی توانند ایجاب اصل ساز که در جوامع اروپایی مطلوب شناخته می شود و دارای منفعت عقلایی است را قبول کنند؛ چرا که در عرف جوامع اسلامی، به دلیل نداشتن منفعت عقلایی، چنین معاملاتی فاقد آثار حقوقی بوده و باطل هستند؛ اما منفعت مشروع، منفعتی است که مخالف قانون نباشد. (صفایی، ۱۳۰، ۱۳۸۴) معاملاتی که از دید قانون، ممنوع بوده باطل هستند؛ بطور مثال؛ افراد نمی توانند برای کشتن انسانی دیگر با هم قرارداد ببندند؛ چرا که این گونه معاملات نامشروع بوده و معامله ی نامشروع، فاقد اثر حقوقی بوده و باطل است؛ و از آنجایی که تفسیر قانون باید مطابق با شرع و قانون اساسی باشد می توان بیان نمود که، واژه ی مشروع بکار برده شده در مواد (۶۵۴، ۲۳۲، ۲۱۷) قانون مدنی موافق با قوانین آمره است و نامشروع، آن چیزی است که مخالف با شرع و قوانین آمره باشد. (همان، ۱۳۰) هر چند ممکن است برخی از اشیایی که دارای منفعت خاصی هستند را قانون فقط برای افراد خاصی مجاز دانسته و برای سایر افراد ممنوع بداند؛ مثل مواد منفجره که استفاده از آن فقط برای نظامیان مجاز و مطلوب دانسته و برای سایر افراد ممنوع اعلام شده است و معاملات این گونه اشیاء برای افراد عادی به دلیل نامشروع بودن باطل است. (شهیدی، ۱۳۸۴، ۵۱) معاملات الکترونیکی هم مثل قراردادهای سنتی، تابع قواعد عمومی قراردادهاست و مشروع بودن موضوع معامله باید در معاملات الکترونیکی هم رعایت شود. بدین معنا که تامین کنندگان کالا و خدمات در فضای مجازی، نباید کالا و خدمات نامشروع را در پایگاه های الکترونیکی خودشان تبلیغ کنند. بنابراین اگر محل خاصی برای اجرای معاملات

الکترونیکی مد نظر است نباید موضوع قرارداد مخالف با اخلاق حسنه و نظم عمومی محل اجرای قرارداد الکترونیکی باشد و اگر محل خاصی برای اجرای قرارداد مد نظر نبود نباید مخالف با نظم عمومی مطروحه در حقوق بین الملل خصوصی باشد. (الماسی، ۱۳۸۰، ۱۳۱)

بند سوم: قابلیت تسلیم داشتن مورد معامله

ماده ی ۳۴۸ قانون مدنی بیان داشته است: «بیع چیزی که... یا چیزی که بایع، قدرت بر تسلیم آن را ندارد باطل است.» می توان چنین استنباط نمود که تامین کنندگان در معاملات الکترونیکی باید قادر به تحویل مورد معامله به مصرف کنندگان باشند؛ چرا که تعهدی که تامین کنندگان برای تهیه ی کالا و خدمات نسبت به مصرف کنندگان داشته اند زمانی محقق می شود که مورد معامله در اختیار و تسلیم مشتری و مصرف کننده قرار گرفته باشد. ماده ی ۳۰ کنوانسیون بیع بین المللی کالا بیان داشته است: «فروشنده مکلف است به ترتیبی که در قرارداد و این کنوانسیون مقرر شده است کالا را تسلیم کند». این ماده به معنای قدرت فروشنده برای تسلیم کالا به مصرف کنندگان است تا به تعهدات قراردادی خود عمل کرده باشند. در معاملات الکترونیکی اگر تامین کنندگان نتوانند مورد معامله را به مصرف کنندگان تحویل دهند مطابق با ماده ی ۳۹ قانون تجارت الکترونیکی، اگر مورد معامله عین معین باشد و تامین کننده به دلایلی چون عدم موجودی محصول و یا عدم امکان اجرای آن خدمات، قدرت بر اجرای تعهدات خود را نداشته باشد، معامله باطل خواهد بود و تامین کننده موظف است مبلغی که از مصرف کننده دریافت داشته را فوراً به او برگرداند؛ که مطابق با قانون مدنی است و در ماده ی ۳۴۸ قانون مدنی نیز بیان داشته است: «بیع چیزی که خرید و فروش آن قانوناً ممنوع است و یا چیزی که مالیت و یا منفعت عقلایی ندارد و یا چیزی که بایع قدرت بر تسلیم آن را ندارد باطل است؛ مگر اینکه مشتری خود قادر به تسلیم باشد». اما در صورتی که مورد معامله بیع کلی باشد و ناتوانی تامین کننده در اجرای تعهدش ابدی نباشد و بتواند در یک زمانی به تعهداتش عمل کند و مصرف کننده هم بتواند صبر کند تا تامین کننده قدرت بر تسلیم پیدا کند، در این صورت معامله صحیح خواهد بود. چنان که ماده ی ۳۹ قانون تجارت الکترونیکی بیان میدارد: «در صورتی که تامین کننده در حین معامله به دلیل عدم موجودی کالا و یا عدم امکان اجرای خدمات نتواند تعهدات خود را انجام دهد، باید مبلغ دریافتی را فوراً به مخاطب برگرداند؛

مگر در بیع کلی و تعهداتی که برای همیشه وفای به عهد غیر ممکن نباشد و مخاطب آماده صبر کردن تا امکان تحویل کالا و یا ایفای تعهد باشد...». با توجه به ماده ی ۴۱ قانون تجارت الکترونیکی که بیان داشته: «در صورتی که تامین کننده کالا یا خدمات دیگری غیر از موضوع معامله یا تعهد را برای مخاطب ارسال نماید، کالا یا خدمات ارجاع داده می شود و هزینه ی ارجاع به عهده ی تامین کننده است...». در واقع این ماده گویای این است که تامین کننده باید همان مورد معامله ای را به مصرف کننده و مشتری تحویل دهد که مورد توافق طرفین بوده است و اگر کالا و خدمات غیر از مورد توافق را ارائه دهند علاوه بر اینکه مصرف کننده حق ارجاع کالا و خدمات را داشته باید هزینه ی ارجاع را هم خود تامین کننده تقبل نماید؛ بنابراین در معاملات الکترونیکی هم مانند معاملات سنتی یکی از شرایط اصلی بیع، قدرت بر تسلیم است و عدم قدرت تسلیم مورد معامله سبب بطلان معامله می شود. آنچنان که در بند سه ماده ی ۳۶۲ قانون مدنی بیان داشته است: «عقد بیع، بایع را به تسلیم مبیع ملزم می دارد». و در خصوص تسلیم ماده ی ۳۶۷ قانون مدنی بیان داشته است: «تسلیم عبارت است از دادن مبیع به تصرف مشتری به نحوی که متمکن از انحاء تصرفات و انتفاعات باشد و قبض عبارت است از استیلاي مشتری بر مبیع». و ماده ی ۳۶۸ قانون مدنی بیان داشته است: «تسلیم وقتی حاصل می شود که مبیع تحت اختیار مشتری گذاشته شده باشد اگر چه مشتری آن را هنوز عملاً تصرف نکرده باشد». بنابراین تسلیم وقتی حاصل می شود که کالا و خدمات موضوع معامله در اختیار مشتری قرار گرفته باشد.

بند چهارم: معلوم و معین بودن موضوع معامله

با توجه به بند ۳ ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی یکی از شرایط اساسی صحت معاملات معلوم و معین بودن مورد معامله است؛ در غیر این صورت معامله محکوم بر بطلان خواهد بود. به نظر می رسد که معین بودن به معنای مشخص بودن است که در مفهوم خاص خود به معنای مورد نبودن بین دو یا چند چیز است و مفهوم معلوم بودن به معنای این است که مورد معامله از لحاظ جنس و وصف و مقدار مشخصی باشد و نامفهوم نباشد و بنابر این ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی اگر مورد معامله معین نباشد غیر صحیح است و با بررسی می توان بیان نمود که، منظور از غیر صحیح، بطلان معامله است چرا که اگر مورد معامله مبهم و مجهول باشد، ضمانت اجرائش بطلان معامله است. (قاسمی، ۱۳۸۹، ص ۱۹۵-ش ۱۶۹)

برای صحت معاملات نیاز است تا مورد معامله برای طرفین بطور تفصیلی معلوم و معین باشد؛ مگر در موارد خاص که قانون علم اجمالی نسبت به آن را کافی دانسته است؛ چنان که ماده ی ۲۱۶ قانون مدنی بیان داشته است: «مورد معامله باید مبهم نباشد مگر در موارد خاصه که علم اجمالی به آن کافی است». بعضی از حقوقدانان، معتقد هستند که قانون موارد استثنایی را مشخص کرده است و بجز مواردی که در قانون مشخص شده نمی توان علم اجمالی را کافی دانست؛ و برخی دیگر از اساتید حقوق معتقدند که عقود که بر ارفاق و تسامح است علم اجمالی نسبت به آن کافی است و استناد آنان مواد قانونی چون: (۶۹۴-۵۵۳-۵۶۳-۶۱۲-۵۶۴-۷۶۶-۷۵۲) قانون مدنی است. (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ش ۳۹۸، ۱۸۵) و برخی دیگر از اساتید اعتقاد دارند مرجع تعیین کننده مواردی که علم اجمالی نسبت به آن کفایت می کند عرف است. (صفایی، ۱۳۸۴، ۱۳۴) و این سوال قابل طرح است که در معاملات الکترونیکی آیا علم اجمالی کفایت می کند؟ از آنجایی که قراردادهایی که طبق ارفاق و تسامح منعقد می شوند مورد قبول قانون گذار است و از طرف دیگر معاملات الکترونیکی تابع قواعد عمومی قراردادها هستند؛ بنابر این برای انعقاد معاملات الکترونیکی که در فضای مجای صورت می گیرد، باید مورد معامله در فضای مجازی برای خریدار معلوم و معین باشد؛ بطوری که، مورد معامله برای مشتری از لحاظ کمیت و کیفیت مشخص باشد و هیچ گونه ابهامی برای مشتری باقی نماند چنان که ماده ی ۵۰ قانون تجارت الکترونیکی بیان داشته است: «تامین کنندگان، در تبلیغ کالا و خدمات خود نباید مرتکب فعل یا ترک فعل شوند که سبب مشتبه شدن یا فریب مخاطب از حیث کمیت و کیفیت شود». همچنین ماده ی ۵۲ قانون تجارت الکترونیکی بیان داشته: «تامین کننده باید به نحوی تبلیغ کند که مصرف کننده به طور دقیق، صحیح و روشن، اطلاعات مربوط به کالا و خدمات را درک کند».

بخش هفتم: مشروعیت جهت معامله

جهت معامله، همان انگیزه نیز خوانده می شود؛ در واقع همان هدفی است که برای انعقاد عقد بطور غیر مستقیم در ذهن معامله کننده نقش می بندد؛ بطور مثال؛ شخصی که برای خرید خانه اتومبیل خود را می فروشد، خرید خانه جهت معامله اتومبیل است. (شهیدی، ۱۳۸۴، ۵۷) از شرایط اساسی صحت معاملات در بند ۴ ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی، مشروعیت

جهت معامله قید شده است و ماده ی ۲۱۷ قانون مدنی بیان داشته است: «در معامله نیاز نیست جهت آن تصریح شود ولی اگر تصریح شده باشد باید مشروع باشد و الا معامله باطل است». بطور مثال؛ اگر شخصی برای دایر کردن فساد، خانه ای را خریداری کند و هنگام معامله قید کند که برای جهت فساد خانه را خریداری می کند، معامله باطل خواهد بود؛ ولی اگر این مورد را نگویید و در قلمرو تراضی وارد نکنید معامله صحیح خواهد بود. (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ۱۴۲) فایده ی این ماده این است که، دادگاه را از جستجوی در نیت و انگیزه ی معامل آزاد می کند؛ بجز مواردی که بدان تصریح شده است. (شهیدی، ۱۳۸۵، ۵۷) در قراردادهای الکترونیکی از آنجایی که آثار حقوقی این گونه معاملات مطابق با قواعد عمومی قراردادهاست باید بیان داشت که جهت معامله در اعتبار داشتن یا نداشتن معاملات تاثیری نداشته؛ بجز موردی که جهت نامشروع قید شده باشد، که در این صورت موجب بطلان معامله خواهد شد.

نتیجه گیری

برای انعقاد معاملات الکترونیکی ابزارهای گوناگونی را می توان بکار برد؛ علاوه بر اینترنت از راه تلگرام و فکس و ... از طریق وب سایت و از طریق پست الکترونیکی می توان معاملات الکترونیکی را منعقد ساخت. شرایط اساسی صحت معاملات الکترونیکی همچون قراردادهای سنتی است که در ماده ی ۱۹۰ قانون مدنی به بعد قید شد است که شامل قصد و رضای طرفین، اهلیت طرفین، موضوع معین مورد معامله، مشروعیت جهت معامله می باشد و اراده شامل تصور و تصدیق است و وجودی ذهنی دارد و در قانون مدنی قصد و رضا را مستقل از هم دانسته و برای انعقاد هر عقدی سه رکن نیاز است، وجود قصد و رضا (اراده)، بیان اراده، توافق اراده طرفین را ضروری دانسته است. در معاملات الکترونیکی همچون معاملات سنتی ایجاب و قبول از ارکان معاملات محسوب است و ایجاب و قبول می تواند بصورت تلفنی، شبکه های مجازی، پست و ... صورت گیرد و شیوه ی خاصی مد نظر نیست. در معاملات الکترونیکی شناسایی هویت طرف مقابل معامل، و اینکه وی دارای اهلیت است یا خیر، بسیار کار دشواری است و حقوق بین الملل در این خصوص سکوت کرده و آن را بر عهده ی قانون گذاشته؛ ولی

شیوه هایی برای شناسایی اهلیت طرف مقابل معامله بکار گرفته می شود. معین بودن موضوع معامله که می تواند انجام کار یا عدم انجام کاری باشد، دارای شرایطی است که در صورت رعایت آن نافذ و دارای آثار حقوقی است. مشروعیت جهت معامله از دیگر شرایط صحت معامله است که هم در معاملات سنتی و هم در معاملات الکترونیکی باید رعایت شود که در صورت قید کردن جهت معامله باید مشروع باشد؛ در غیر این صورت سبب بطلان معامله می شود.

منابع و مآخذ

الف) منابع فارسی

- ۱- الماسی، نجاد علی؛ (۱۳۹۳) حقوق بین المللی خصوصی، انتشارات میزان
- ۲-السان، مصطفی؛(۱۳۹۵) حقوق تجارت الکترونیک، انتشارات سمت
- ۳-امامی، سید حسن ؛ (۱۳۶۸)حقوق مدنی، کتابفروشی اسلامیه
- ۴-جعفری لنگرودی، محمد جعفر؛(۱۳۶۹)دوره حقوق مدنی،انتشارات دانشگاه تهران
- ۵-حسینی نیک، سیدعباس ؛ (۱۳۹۱)مجموعه قوانین کاربردی، انتشارات مجمد
- ۶- داراب پور، سهراب؛(۱۳۸۹)حقوق بیع بین المللی، انتشارات گنج دانش
- ۷-شهیدی، مهدی ؛ (۱۳۸۵)تشکیل قراردادها و تعهدات، انتشارات مجد
- ۸-شهیدی، مهدی؛(۱۳۸۴) حقوق مدنی ۳(تعهدات)، انتشارات مجد
- ۹-شهیدی، مهدی ؛ (۱۳۸۶)حقوق مدنی(تشکیل قراردادها و تعهدات)، مجمع علمی فرهنگی مجد
- ۱۰- صفایی، سید حسین؛ (۱۳۸۲)قواعد عمومی قراردادها، نشر میزان
- ۱۱- صفایی، سید حسین ؛ (۱۳۸۴)دوره مقدماتی حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، نشر میزان
- ۱۲- عربی، شهلا؛(۱۳۸۹)قراردادهای الکترونیکی، انتشارات فکر سازان
- ۱۳- قاسمی، حامد عباس؛(۱۳۸۹) حقوق مدنی(شرایط اساسی شکل گیری قرارداد)، انتشارات دراک
- ۱۴- کاتوزیان، ناصر ؛ (۱۳۸۱)دوره مقدماتی حقوق مدنی (اعمال حقوقی قرارداد و ایقاع)، شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا
- ۱۵-کاتوزیان، ناصر؛ (۱۳۸۴) دوره مقدماتی حقوق مدنی، اعمال حقوقی(قرارداد -ایقاع)، شرکت سهامی انتشار

۱۶- کاتوزیان، ناصر ؛ (۱۳۸۸) حقوق مدنی (قواعد عمومی قراردادها)، شرکت سهامی انتشار

۱۷- نوری، محمد علی ؛نخجوانی، رضا؛(۱۳۸۲) حقوق تجارت الکترونیکی، کتابخانه گنج دانش

۱۸- مقامی نیا، محمد ؛(۱۳۹۰) نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی های آن، دو فصلنامه علمی - پژوهشی دانش حقوق مدنی

۱۹- فیضی چکاب، غلام نبی؛(۱۳۸۴) لحظه انعقاد قرارداد از رهگذر واسطه های الکترونیکی، مجموعه مقاله های همایش بررسی جنبه های حقوقی فن آوری اطلاعات، انتشارات سلسبیل

الف) منبع عربی

۲۰- ابوالدوسوقی، ابواللیل ؛(۲۰۰۳) الجوانب القانونیه للمعاملات الالکترونیه، طبع المجلس النشر العلمی بجامعه الكويت